

Formy diskontinuity

Bývalí vězňové stejně jako pozdější pozorovatelé s překvapením zaznamenali jeden rys společný všem dozorcům včetně těch nejsurovějších: vnitřní rozporuplnost jejich jednání. V jednom a tomtéž prostoru a někdy v průběhu jediného dne či dokonce jediné hodiny je někdo schopen poslat určitého vězně bez mrknutí oka na smrt a druhého zachránit. Nesouvisí to s vyrovnáváním dobra a zla – zlo má pořádnou převahu; žádný dozorce však není skrz naskrz „zlý“. Jako by se u všech projevovalo jakési neustálé střídání nálad, působení nějakých okolností – až se vnucuje slovo schizofrenie, ačkoli nikdo z nich není duševně nemocný; jde o onu sociální schizofrenii typickou pro totalitní režimy. „V rozporu se vší logikou,“ poznamenává Primo Levi, „může být jeden a týž člověk v jednom a témže okamžiku zároveň brutální a soucitný.“ (*Potopení*, 56)

Jako první příklad diskontinuity uveďme výňatek ze soukromého deníku Johanna Paula Kremera, který působil v roce 1942 jako lékař v Osvětimi. Dne 5. září si zapíše: „V poledne jsem přihlížel zvláštní akci v ženském (kárném) táboře – nejstrašlivější hrůza všech hrůz. Hschf. /= zástupce velitele/ Thilo, vojenský chirurg, měl pravdu, když mi dnes říkal, že tady jsme v *anus mundi*. Kolem 20. hodiny večer další zvláštní akce se skupinou z Holandska.“ Nazítří, 6. září, si poznamenává: „Dnes vynikající nedělní jídlo: rajská polévka, půlka kuřete s brambory a červeným zelím

(20 gramů tuku), moučník a skvělý vanilkový krém.“ (215-7) Je to tatáž osoba, která jeden den konstatuje nejstrašlivější hrůzu a zaznamenává později slavný výraz *anus mundi*, a o den později se zajímá jen o to, co bylo k večeři? Mezitím uběhlo stěží čtyřicet hodin. Přejít je ve skutečnosti ještě strmější: když si Kremer zapisoval na stránku deníku události z 6. září, nemohl se vyhnout pohledu na zápis z předchozího dne, umístěný hned vedle. Jeden si přečetl, připsal k němu druhý: hrůzoplňné vraždění, dobrá večeře.

Další neblaze proslulé osoby se chovají stejně. Surový katan Boger občas pomáhá Židům pracujícím pod jeho velením. *Lagerführer* z Březinky Schwarzhuber je přímo odpovědný za smrt tisíců lidí; jednoho dne svým zásahem zachrání osmašedesát chlapců z Terezína před plynovou komorou. Doktor Frank pomáhá Židům ve svém okolí, to mu ovšem nebrání vykonávat službu na příjezdové rampě a podílet se na selekcích, což je jen jiný název pro okamžité rozsudky smrti. I Mengele je schopen mezi dvěma selekcemi věnovat pacientovi tu nejstarostlivější péči. Střídání nálad není ve skutečnosti náhodné; tato napohled zmatečná hnutí se řídí několika pravidly. Vězeň má větší šanci probudit soucit v dozorci, který ho osobně zná. Někdy se vysvětluje rozporuplné chování ideologií: ta či ona dozorkyně se chová vlídněji k Ruskám a Polkám, ale nemilosrdně k Židovkám. V ostatních táborech a dokonce i mimo ně je to dost podobné: podle Speera Hitler přecházel z čisťasna z nesnášenlivosti do blahosklonnosti.

Skutečnost, že v témže člověku spolu přebývají dobro i zlo, v nás probouzí, podle toho, z jakého úhlu se na věci díváme, naději nebo černé myšlenky. I ta nejtemnější bytost má své dobré stránky; naopak přítomnost dobra nijak nezaručuje, že se odněkud nevyonoří zlo. Nejstrašnější na práškačích a donašečích, píše Grossman, „je to dobré v nich, nejsmutnější, že mají spoustu kvalit a ctností. /.../ To je na tom to hrozné: v těchhle lidech je mnoho dobrého.“ (*Všechno pomíjí*, 94)

(V posledních letech života mé matky jsem s otcem mluvil hlavně telefonicky. Býval sám celý udivený rozpory ve svém chování. Občas sedával u matky, která kromě něj už nikoho nepoznávala, a aby ji uklidnil či potěšil, vyprávěl jí o tom, co pokládal za nejhezčí chvíle jejich společného života: jak během zasnub přicházel nesměle do domu jejich rodičů; jak se jim narodily děti; jak si spolu vyjeli lodí po Dunaji. Matka musela vnímat dojetí v jeho hlase, třebaže slovům stěží rozuměla, a rozplakala se; když to otec viděl, dal se do pláče i on. Vzápětí zjistil, že se počurala, neboť už neudržela moč; začal jí spílat, přesvědčen, že mu to dělá naschvál. Teď když zemřela, je opět vnitřně vyrovaný, už si nevzpomíná, jak se zlobil.)

K této první formě rozparcelování v podobě kolísání mezi blaho- a zlovůli přistupuje druhá, systematictější, pocházející z toho, že dvě z našich „všedních“ ctností, totiž starostlivost o druhého a činnost ducha, nejsou, jak jsme viděli, nutně v souladu. Už jsme si mohli povšimnout, jak často byli dozorci v nacistických táborech vášnivými milovníky hudby. Ale tentýž Kramer, který plakal při Schumannovi, a než se stal velitelem Březinky, býval knihkupcem, dokázal rozbít obuškem hlavu vězeňkyni za to, že nešla dost rychle; ve Struthofu, kde působil předtím, strkal vlastnoručně nahé ženy do plynové komory a speciálně vyrobeným průzorem pozoroval jejich umírání; když ho soudili, prohlásil: „Nic jsem při tomto konání nepociťoval.“ (Tillionová, 2. vyd., 209) Jak to, že hudba ho dokázala rozplakat, a smrt jemu podobných lidských tvorů ne? Tatáž Maria Mandelová, která si běží poslechnout melodii z *Madame Butterfly*, nařizuje výprasky holí a sama bije, pokud rovnou nevybízí lékaře k častějším „selekcím“. Činy milovníka hudby Mengeleho, neustále pohvizdujícího Wagnerovy melodie, jsou sdostatek známy. Jiný dozorce, Pery Broad, hraje Bacha a mučí vězně z bunkru; Eichmann hraje Schuberta a řídí deportace Židů. Neznamená to, že by hudba přestala být

dobrem; v důsledku rozparcelování však nemá tato činnost ducha žádný vliv na celkové chování a nad malým kouskem dobra mnohokrát převažuje vševládnoucí zlo.

Ve stalinských táborech se setkáváme spíše s milovníky literatury; záliba v Puškinovi však nečiní člověka o nic mravnějším než vášeň pro Bacha. Velké náklady, jichž dosahovala v SSSR ruská i zahraniční klasika a které vzbuzovaly obdiv u západních intelektuálů a posilovaly jejich kladný vztah ke komunismu, nesnížily počty lidí v táborech: ti se rovněž počítali na miliony. Ale ani Německo samozřejmě nebylo nekulturní zemí; jak poznamenává Borowski, „výlohy obchodů v německých městech jsou plné knih a náboženských předmětů, nad lesy se však ještě vznáší dým ze spalovacích pecí.“ (*This Way*, 168) A vysokoškoláci nezůstávají v krutosti pozadu za nevzdělanci, jedni i druhí prostě své duševní aktivity neprodyšně oddělují od toho ostatního. Jen usmát se můžeme nad prostomyslností norimberských žalobců, když v řeči o členech *einsatzkomandos*, přepadových zabijáckých oddílů na území za ruskou frontou, uváděli jako přitěžující okolnost fakt, že to nebyli „nevzdělaní domorodci neschopní vnímat nejvyšší životní hodnoty“, nýbrž lidé s vysokoškolským vzděláním: osm advokátů, universitní profesor, zubař... Jako by se mravnost učila na universitě!

Soukromé a veřejné

Další z forem diskontinuity, která podle všeho hraje v totalitních zločinech velmi významnou úlohu, je hranice mezi soukromým a veřejným. Když totalitní režim rozšíří pojem nepřítel z vojáků, kteří proti nám bojují, na vnitřního protivníka, vyhláší všeobecný válečný stav, a tím také pro válečníka typickou dělicí čáru: „Mužům, v soukromém životě velice dbalým stávajícími spravedlností a platného práva, propůjčuje válka schopnost ničit bez zvláštních výčitek svědomí životy a štěstí

druhých.“ (Glenn Grey, 172) Skoro všichni dozorcí tuto dělicí čáru důvěrně znají: vedou dál láskyplný, starostlivý soukromý a rodinný život a zároveň se chovají zcela bestiálně k vězňům.

Borowski například vypráví, jak kápo Arno Böhm „ušťědřoval pětadvacet ran bičem za každou minutu zpoždění nebo každé slovo po večerce; a týž člověk přitom psal svým starým rodičům do Frankfurtu krátké, ale dojemné dopisy, překypující láskou a steskem.“ (*Svět*, 149) Kramerova žena svědčí v jeho procesu: „Děti znamenaly pro mého muže všechno.“ (Langbein, 307) Schwarzhuber má starost o šestiletého synka a zavěsí mu na krk cedulku, aby ho při jeho pobíhání po Březince nestrčili omylem do plynové komory... I strašlivý Höss se zmůže na lidský tón, když mluví v posledních dopisech o svých dětech.

Mandelová, vrchní dozorkyně v Březince, nejen že podobně jako Kramer drží ochrannou ruku nad ženským orchestrem Almy Roseové; má rovněž slabost pro děti: ne svoje, protože žádné nemá, nýbrž pro cizí. Jednoho dne objeví dvě židovské děti, které se jejich matka pokoušela ukrýt, a předvolá je k sobě do kanceláře; chvějící se matka zůstane za dveřmi. „Za pět minut se vynořily, každé v ruce balíček s koláčem a čokoládou. /.../ Byla schopna mateřské reakce, jako normální žena, ale zároveň se dokázala proměnit v lité zvíře.“ (Lingens-Reinerová, 146) Fania Fénelonová vypráví příběh, který neskončil tak dobře: Mandelová zachránila polské dítě před plynovou komorou a zahrne je mazlením a dárky; vězenkyně ji poprvé vidí se smát. Po několika dnech však vstoupí velmi zachmuřená do baráku a dá si zahrát duo z *Madame Butterfly*. Vězenkyně se dozvedí, že se musela s dítětem rozloučit a poslat je sama na smrt. V podstatě, soudí Fénelonová, „je její mozek jako mozek všech Němců rozdělen na vodotěsné komory po způsobu ponorky, voda může vniknout do jedné z nich, aniž to jakkoli ohrozí ty druhé.“ V tomto případě však vzniklo nebezpečí, že z komory „soukromí“ voda pronikne do komory „povolání“; bylo tedy

zapotřebí obnovit vodotěsnost. Možná; ale cožpak jen Němci mají takhle uspořádaný mozek? A opravdu je Němec jako Němec?

Známe osobní dokumenty – dopisy, rozhovory či vzpomínky – několika lidí, kteří takto oddělovali soukromé a veřejné, v nichž najdeme poučení, jak to fungovalo. R. J. Lifton podrobně rozebral případ dr. Eduarda Wirthse, hlavního lékaře v Osvětimi. Wirths se stane přívržencem nacistického učení, a vyznává tedy antisemitismus, což mu ovšem v době, kdy je ještě venkovským lékařem, nebrání, aby na rozdíl od mnoha svých kolegů ošetřoval židovské pacienty. V Osvětimi koná na vězních „lékařské“ pokusy; na druhé straně je však znám svou osobní poctivostí: odmítá si obstarávat jídlo jinak než prostřednictvím potravinových lístků (ve světě korupce něco nevídaného). Láska, kterou chová ke své rodině, jako by v jeho mysli vyvažovala nesnáze spojené s povoláním: „Nic není nemožné, dokud mám tebe, má milovaná,“ píše své ženě. Čím kratší intervaly mezi selekcemi, tím víc se v dopisech domů vpytává na první zoubky dětí nebo komentuje jejich podobenky; dokonce jako by se snažil mezi oběma posloupnostmi najít ještě silnější vazbu, jako by v Osvětimi pracoval výhradně z lásky ke svým dětem: „Je třeba to udělat pro naše děti, můj anděli, pro naše děti.“ (Lifton, 435) Jeho dcera si uchovala vzpomínku na milujícího otce a její touha pochopit minulost se zračí v otázce: „Může se dobrý člověk dopouštět špatností?“ (450)

Gita Serenyová navštívila ve vězení Franze Stangla, bývalého velitele Sobiboru, a udělala s ním obsáhlý rozhovor. Snaživý policista, mnohem spíš kariérista než fanatik, který pracuje nejprve v „institutech“ euthanasie, potom ve vyhlazovacích táborech. I on zbožňuje svou ženu; když jsou zpočátku rozdělení, píše jí každý den; později přenese tento vztah na své děti. V rozhovorech sám vysvětluje svůj tehdejší život rozparcelováním, které připomíná Fénelonové obraz ponorky. „Nemohl jsem žít jinak, než že jsem si to v duchu rozparceloval.“ (175) Spalovat mrtvolu není příliš příjem-

né zaměstnání; přimkne se tedy k myšlence, že on sám oheň nezažihá, on jen dohlíží na stavební práce nebo organizuje odvoz zlata nalezeného u obětí do Berlína. „Existovaly stovky způsobů, jak myslet na něco jiného. Všechny jsem je použil. /.../ Nutil jsem se soustředit se na práci, na práci a zase na práci.“ (214)

Stangl chce přesvědčit své blízké i sebe sama, že je to práce nesouvislejší, než ve skutečnosti je; že se člověk může starat o příjezd vlaků a už ne o osud těch, kdo v nich jedou, o stavbu budov a už ne o to, co se v nich děje. „Jsem tady, ale nikomu nic nedělám,“ oznamuje v dopise své ženě. (145) Ta se jednoho dne dozví pravdu; zažije šok (několik dnů s ním odmítá mít pohlavní styk!), ale nakonec se s tím smíří: je to skutečně výborný manžel. Jeho dcera o mnoho později, když už je otec ve vězení, sdělí Serenyové: „Byl to můj otec. Chápal mě. Byl se mnou, když mi bylo nejhůř, a zachránil mě, když jsem si myslela, že je můj život v troskách. Jednou mi řekl: ‚Zapamatuj si, jednou provždy si zapamatuj, když budeš někdy potřebovat pomoc, půjdu pro tebe na konec světa.‘ Já pro něj taky půjdu na konec světa. /.../ Miluju ho – vždycky ho budu milovat.“ (375) Zvláštní: Stanglova slova v podání jeho dcery připomínají ta, která prožila, aniž je vyslovila, Pola Lifszycová: šla pro svou matku na konec světa. Ten konec světa se jmenoval Treblinka a vládl v něm Stangl. Stangl dohlížel na zavraždění Poly a její matky. Byl by šel se svou dcerou do Treblinky a přijal stejný úděl, kdyby tomu byly okolnosti chtěly? Možná.

(Dcera Klause Barbieho říkala ve filmu natočeném během jeho nedávného procesu v podstatě totéž. Nemožná se ubránit obdivu nad láskou, která se povýší i nad spravedlnost. Rád bych, aby si má dcera o mně myslela totéž, chtěl bych jí říci stejná slova jako masový vrah Stangl. Chtěl bych, abychom byli ochotni jít v případě potřeby jeden pro druhého na konec světa. Nemyslím, že by mi musela odpouštět podobné zločiny; určitě se však najde spousta věcí, nad nimiž bude muset při-

mhourit oči. Ta blízkost mě zneklidňuje. Nedosti na tom, že je Stangl lidský; já se v něm poznávám. Mám si i já myslet, abych se nemusel červenat, že život může být rozdělen na vodotěsné komory jako nějaká ponorka? Jak může dobrý člověk činit zlo, nebo spíš: jak může týž člověk činit zároveň dobro a zlo? Touto otázkou se nedávno neúspěšně zabýval melodramatický film Costy Gavrase Music Box.)

Někteří lidé mají sklon takováto svědectví zpochybňovat; jiní zase odsouvat stranou, neboť soudí, že nemají co dělat se zločiny, z nichž jsou jedinci jako Wirths, Stangl nebo Barbie obviňováni: být dobrým otcem rodiny podle jejich názoru nic neomlouvá a nic nevyšvětluje. Já osobně jsem přesvědčen, že tato svědectví jsou pravdivá a nutná k pochopení mentality dozorců: mám dojem, že si potřebují tímto způsobem rozparcelovat život, aby jim spontánní soucit nepřekážel v „práci“ a aby příkladným soukromým životem ve svých vlastních očích vykupovali někdy tíživý život profesionální.

To, že je někdo ztělesněná ctnost v soukromém životě, ještě neznamená, že takový je i jeho veřejný život – a potažmo učení, které hlásá: tuto teorii rozvíjí Vasilij Grossman kolem zakladatele sovětského lágrového systému Lenina. Stalin jako protivník je svým způsobem pohodlný; osobní brutalita je u něj v souladu s tím, že vede vyhlazovací politiku. Naproti tomu Lenin má osobní kouzlo. „Lenin se v soukromí /.../ vždy vyznačoval jemnocitem, mírností, zdvořilostí. /.../ Tento ctižádostivý politik, schopný čehokoliv, aby ukojil svou touhu po moci, byl člověk mimořádně skromný. Nesnažil se získat moc pro osobní účely.“ (*Všechno pomítí*, 208–9) Člověk se ocitá v pokušení omlouvat systém osobou: cožpak tak čestný muž, netoužící se obohatit (jako Wirths, který vyžije ze svých přidělových lístků), tak pozorný v osobních vztazích (jako Stangl se svou rodinou), tak upřímný idealista může opravdu působit zlo?

Odpověď zní samozřejmě ano: je to týž Lenin, kdo rozpracuje myšlenku vnitřního nepřítele, organizuje represe, pranýřuje soucit. Ano, neboť je možné, „aby člověk politický a člověk soukromý byli ve vzájemném protikladu: plus a minus, minus a plus.“ (210) Sklon k parcelaci je u Lenina stejně silný jako u Stangla. A jelikož je úspěšný politik a jeho veřejné já poznamenalo nesrovnatelně větší počet jednotlivců než soukromé, bude to první v našem celkovém hodnocení jeho osoby výrazně převažovat. Jeho intelektuální založení, skromné potřeby, střídmy životní styl neovlivňují ani neomlouvají jeho politické skutky, ale možná ho utvrzují v přesvědčení, stejně jako později jeho obdivovatele, o správnosti jeho myšlenek.

Už jsem se zmínil o jiné formě rozporu mezi přesvědčením a způsobem života, příznačné pro farizeje hlásajícího vznešené zásady, jež se neobtěžuje sám dodržovat. Tento rozpor, který znemožňuje skutečně mravné jednání a nahrazuje je moralizováním, známe dobře z chování mnohých intelektuálů (Rousseau by řekl: filosofů), jejichž ústa jsou plna velkorysosti a tolerance, a přitom o nich z důvěrných zdrojů víme, že v soukromí se chovají hrubě a vypočítavě. V jejich případě platí opačné uspořádání než v táborech: hlásané zásady jsou samá ctnost, příslušná osoba nikoliv. Je tedy třeba činit tak, jak ona osoba praví, a ne tak, jak činí; tentokrát má pro změnu vábný obal vyvážit záporné stránky vnitřku, alespoň v očích subjektu samého: doma sice biju ženu, ale na veřejnosti se biju za spravedlnost proti americkému imperialismu. Takto rozparcelované vědomí se ostatně vyskytuje i v táborech: Henry Bulawko vzpomíná na vedoucího svého oddílu Mošeho, který má podobně jako kápo Arno Böhm pořád po ruce hůl. „Byl zbožný, třikrát za den se modlil – a každý den bil.“ (Langbein, 171) *Einsatzkommando* II b, operující v oblasti ruského Simferopolu, dostane rozkaz zabít do vánoc tři tisíce Židů a Cikánů; rozkaz je splněn s nevídanou rychlostí, aby se vojáci mohli zúčastnit bohoslužby na oslavu Kristova narození; veli-

tel jednotky Otto Ohlendorf pronese při této příležitosti ke svým mužům dojemnou řeč.

Tomu, kdo si má co vyčítat, v podstatě pramálo záleží na tom, spadá-li to do sféry soukromé či veřejné; hlavní je, že jsou dvě a že jedna z nich – jako z udělání ta pro něj bytostně důležitá – může zejména v jeho vlastních očích vykoupit tu druhou. „Neblaze proslulý dr. Otto Bradfisch, bývalý člen *einsatzgruppen*, který řídil zavraždění nejméně patnácti tisíc vězňů, vypověděl u německého soudu, že „v hloubi duše nikdy nesouhlasil s tím, co dělal.“ Jeden bývalý *gauleiter* rovněž prohlásil, „že „pouze jeho oficiální duše“ spáchala zločiny, za něž byl v roce 1946 oběšen. Jeho „soukromá duše“ je vždycky odmítala.“ (Arendtová, 143-4) Nejde o to přijímat tyto argumenty jako omluvy; to, že se za ně vydávají, nám umožňuje pochopit, jak se z obyčejných lidí mohou stát vrazi – nebo jak obyvatel totalitního státu dokáže smířit nevyhnutelnou poslušnost vůči vnějšímu režimu se zbytkem sebeúcty.

Příčiny a následky

Jelikož se nacistickým táborům věnovalo více pozornosti než komunistickým, docházelo často k pokusům vysvětlovat rozparcelované chování dozorců německou národní povahou nebo německými dějinami. Němcům údajně záleží jen na jejich vnitřním a soukromém životě a naopak lhostejně se prý staví k činům a postojům veřejným – a to už nejméně od Luthera, neboť zakladatel protestantství hlásal oddělení náboženského života od praktického a hodlal se zabývat jen tím prvním: důležitá je pouze víra, nikoliv skutky. Fania Fénelonová, jak jsme viděli, je toho názoru, že všichni Němci mají rozdělené mozky; Němka Alma Roseová jí ostatně vytýká opačnou vadu: „Vy Francouzi /.../ jako byste nevěděli, že každá věc má svůj čas, /.../ vy všechno směšujete.“ (177) Dnes však víme, že Francouzi přes svůj sklon všechno směšovat dokázali za války úspěš-

ně oddělit pocit povinnosti k rodině a lhostejnost k osudu židovských dětí deportovaných do Osvětimi. Víme rovněž, že německou povahou nelze vysvětlovat hrůzy, které se děly v komunistických táborech. A konečně víme, že ať už jsou domnělé vady německé povahy jakékoliv, koncentrační tábory v Německu existovaly pouze za obou totalitních režimů, nacionálně socialistického a komunistického.

Skutečnost, že na rozdíl od galejí jsou tábory výlučným jevem 20. století, by nás mohla vést k úvaze, zda duševní sklony typu parcelování nesouvisí spíše s dalšími rysy moderní společnosti. Přímou se nabízí podobnost mezi rozparcelovaným myšlením a rostoucí specializací, která se kvapem šíří nejen ve světě práce, nýbrž i v oblasti sociálních vazeb. Specializace čili dělba práce samozřejmě existuje od dob neolitu a potupný cejch si vysloužila už před Marxem; avšak právě v průběhu uplynulého století se v důsledku rostoucí složitosti jednotlivých úkonů nesmírně prohloubila. Kdo dnes může tvrdit, že ovládá techniky svého řemesla a zároveň všechny souvislosti či důsledky spjaté s jeho provozováním? Rozděluje-li každý svůj život na vodotěsné komůrky, není to pochopitelná reakce na to, že svět protíná stále větší počet dělicích zdí?

(S údivem jsem zaznamenal, že tento přístup má dnes své obhájce. Když nedávno vyšlo najevo Heideggerovo spojení s nacismem, jeho žáci se jali hledat pro to omluvy. Jedna z nejpohodlnějších spočívala v turzení: filosof-génus a člověk-nacista nemají a nesmějí mít nic společného. Jistý americký filosof, příslušník „pragmatické školy“, spatřoval naopak jednotu tam, kde ostatní viděli rozpor, a dokonce prohlásil, že Heidegger se mýlil právě v tom, že se snažil uvést svou filosofii do života: v tom směru se choval jako Hitler. V životě je jistě třeba zůstat dobrým občanem; jinak ovšem člověk může hlásat, co ho napadne, hlavně když se to nebude snažit uskutečnit. Jako by se na světě nedostávalo dělicích zdí a bylo nutné usilovat o další!)

Rozložený svět s profesionální specializací jako protiváhou a psychologickým důsledkem v podobě rozparcelovanosti je charakteristický zvláště pro totalitní státy, kde se někdejší princip průmyslové výroby stává modelem pro fungování společnosti. První dělicí linie: strana nebo stát mají na starost konečné účely, to znamená definici dobra a zla; jednotlivci si hledí pouze prostředků, to jest každý své specializace. Speer poznamenává: „Drobným straníkům bylo vštípeno, že vysoká politika je na ně příliš složitá. To v nich vyvolalo pocit, že se o ně pořád někdo stará, nikdy se po nikom nevyžadovalo samostatné rozhodování.“ Druhá dělicí linie: mezi jednotlivými profesemi. „Ještě znepokojivější byl výslovný požadavek, aby se každý držel výhradně svého kopyta. Člověk se směl pohybovat jen ve své skupině, ať už to byli architekti, právníci, technici, vojáci nebo rolníci /... Čím déle trval hitlevský režim, tím více se myšlení uzavíralo do příhrádek.“ (48)

Princip oddělování Speerovi vyhovuje tehdy, když u sebe postrádá pravou nacistickou uvědomělost: „Pohlídal jsem se za Hitlerova architekta. Události politického života se mě netýkaly. /.../ Cítil jsem a měl za to, že není mou povinností zaujímat žádná stanoviska. Cílem nacionálně socialistické výchovy bylo mimo jiné oddělení jednotlivých myšlenkových sfér; ode mne se tudíž očekávalo, že se budu věnovat výhradně svému oboru: stavebnictví.“ Když se později stane ministrem zbrojního průmyslu, pohlíží na věci stejně, třebaže má jinou pracovní náplň: „Úkol, který mám splnit, není politický,“ poznamenává s v roce 1944. (160-1) V únoru 1945 si začíná uvědomovat, že už se nemůže zajímat pouze o svou odbornou oblast a na jedné poradě řekne Dönitzovi: „Musíme přece něco udělat!“ A Dönitz suše opáčí: „Já jsem tu pouze za námořnictvo. Ostatní se mě netýká. Führer určitě ví, co dělá.“ (594) Na führerovi je, aby stanovoval cíle, a na ostatních, aby se každý staral výhradně o svou oblast: typický příklad myšlení příslušníka totalitního státu.

Nejdokonalejším produktem tohoto systému nicméně není Speer ani Dönitz, nýbrž Adolf Eichmann. Při čtení záznamu z jeho výslechu vedeného kapitánem Avnerem Lessem s překvapením zjišťujeme, že veškerou pozornost stále (1961) věnuje případným kompetenčním sporům mezi jednotlivými útvary třetí říše a nikoliv podstatě skutků, z nichž je obviněn, jakkoli je strašná: jeho způsob myšlení byl a zůstal naprosto vodotěsný. Povinností jeho útvaru bylo zajišťovat přesun skupin obyvatelstva, sehnat vlaky a vytipovat nádraží: úkol podle jeho mínění přesně a jasně vymezený. „Pro IVB4 /útvary, který vede/ to představovalo čistě technické otázky.“ (136) Nepřipustí si naprosto žádné úvahy o konečném účelu; jde pouze o prostředky, navíc o prostředky příslušné pouze pro jednu část celého procesu. „Pokud šlo o to stanovit, kdo půjde do plynové komory, má či nemá-li se začít, má-li se přisun zastavit či urychlit... s tím jsem neměl co do činění.“ (112) Když mu Less předloží otřesný fakt, nereaguje nikdy na podstatu věci, jen konstatuje, který útvar to měl v popisu práce: ne, sterilizace nebyly u nás, to bylo v jiném oddělení, to svědectví, které mu je přisuzuje, je nevěrohodné; vyhlazování „mišenců“ totéž, to bylo dokonce v jiném patře, takový hrubý omyl! Jeho jedinou starostí v té době bylo podle jeho slov „zamezit sporům o to, co má který útvar vyřizovat“. (221)

Během výslechu stejně jako během procesu se projevuje snaha dokázat, že Eichmann měl na některých vraždách přímou účast. On sám to zarputile popírá: „Neměl jsem s usmrcováním Židů nic společného, ani jediného jsem nezabil. /.../ Nikdy jsem nikoho nezabil a nikdy jsem nedal rozkaz kohokoliv zabit.“ (339-40) Také Höss prohlašoval: „Nikdy jsem žádnému vězni neublížil; vlastní rukou jsem nikdy nikoho z nich nezabil.“ (251) A Stangl, co se týče jeho práce v „institutu“ euthanasie: podle jeho slov se ho „vlastní zákroky netýkaly“ (Serenyová, 62); popírá rovněž, že by byl někoho zabil v Sobiboru. Tato odpověď, která zazněla od tolika jiných obviněných, nic neomlouvá, mnohé však

vysvětluje. Je poněkud pošetilé dokazovat, že Eichmann, Höss či Stangl sami mučili a zabíjeli jako kdejaký obyčejný vrah, když se přitom podíleli na likvidaci milionů lidí. Každý se však staral jen o jeden malý článek dlouhého řetězu a pojímal svůj úkol čistě technicky.

Toto rozdělení celé akce na malé úseky a z něj vyplývající úřednická specializace zakládají absenci pocitu odpovědnosti, již se vyznačují vykonavatelé „konečného řešení“, ale také všichni ostatní činitelé totalitního státu. Na jednom konci řetězu je řekněme Heydrich: miliony umírajících Židů neruší jeho spánek, nevidí nikdy žádnou trpící tvář, zachází s velkými abstraktními čísly. Pak je tu policista, dejme tomu francouzský: jeho úkol je naprosto přesně ohraničen, vypátrá židovské děti, odešle je do sběrného tábora, kde je převezme německý personál; ten nikoho nezabíjí, vykonává pouze běžnou činnost: zadržení, odeslání. A tady přichází na scénu Eichmann: má čistě technický úkol zajistit, aby vlak vyjel z Drancy patnáctého a dorazil do Osvětimi dvaadvacátého; kde je v tom jaký zločin? Pak je na řadě Höss: na jeho rozkaz vlaky vyklidí a děti odvedou do plynových komor. A konečně poslední článek: skupina vězňů, zvláštní komando, nažene oběti do komor a vpustí smrtící plyn; členové této skupiny jako jediní zabíjejí vlastníma rukama (i když ne tak docela), v žádném případě je však nelze nazývat katy, nýbrž oběťmi.

Žádný článek řetězu (ve skutečnosti mnohem delšího) nemá pocit odpovědnosti za to, co se událo: rozdělení práce na jednotlivé operace zrušilo mravní povědomí. Pouze na obou koncích řetězu je tomu trochu jinak: někdo musí přijmout rozhodnutí – stačí však jedna osoba, jeden jediný Hitler nebo Stalin, a osud milionů se děsivě promění; tato osoba navíc se skutečnými mrtvolami nepříjde nikdy do styku. Někdo ovšem musí zasadit poslední ránu – tenhle člověk ztratí vnitřní klid až do konce svých dnů (s největší pravděpodobností nijak vzdáleného), přitom ale opravdu za nic nemů-

že. Ti, kdo to všechno dopustili – Speer, Eichmann, Höss a nesčetní další prostředníci, policisté, úředníci z registru obyvatelstva, železničáři, výrobci smrtícího plynu, dodavatelé ostnatých drátů, stavitelé vysoce výkonných spalovacích pecí – mají vždycky možnost svalit odpovědnost na vedlejší článek řetězu. Lze jim odpovédět, že se mýlí a že ani uvnitř totalitního státu člověk nepřestává být odpovědný za to, co činí, potažmo nečiní; na druhou stranu je rovněž zřejmé, že tu stojíme před zcela novým typem odpovědnosti, kterou nelze zaměňovat s odpovědností tradičních zločinců. Spáchat totalitní zločin je o to snadnější, že strůjci sami si žádnou odpovědnost za něj nepřipouštějí a jako mravní problém jej nechápou.

Bylo by však pokrytecké všimnout si důsledků přespříliš rozdělené práce pouze v totalitních zemích, když je důvěrně známe všichni, bez ohledu na to, v které zemi žijeme. Dnes s oblibou ukazujeme na zaměstnance německých továren, kde se vyráběl cyklon B; G. Kren a L. Rappoport se však ptají, zda by „dělníci z chemiček, kde se vyráběl napalm, přijali odpovědnost za popálená nemluvňata“ (141) A proč vůbec mluvit jen o těch obzvlášť účinných prostředcích k ničení lidských životů, neplatí snad totéž pro jakoukoli zbraň? Cožpak si opravdu můžeme myslet, že všechny ty vyráběné výbušniny, děla nebo rakety nikdy neposlouží zabíjení? A jak máme vědět, zda budou použity proti „nevinnému“ obyvatelstvu nebo proti vojákům (provinnějším se příslušností k nepřátelskému národu)?

(Otevírám dnešní noviny: na straně 12 se píše o Bourges, městu, které dobře znám. „Ekonomickým tahounem Bourges je armáda: továrny průmyslového komplexu pozemní výzbroje (2000 zaměstnanců), který vyrábí velkorážní děla. /.../ Všechny tyto továrny zaměstnávají vysoce kvalifikované pracovníky, mají četné subdodavatele. Výsledek: Bourges se pyšní pouze 7% nezaměstnaností“. (Deník Le Monde z 29.-30. 4. 1990) A všichni poslanci, komunisté, demokraté i nacionalis-

té, se v tomhle dojemně shodnou, ochotni pro jednou zapomenout na své spory: nechte nás vyrábět ještě více zbraní, žádají jako jeden muž. Komu budou ty zbraně prodány, proti komu použity, „to se jich netýká“. Bourges se pyšní... Proč hned myslet na popálená nemluvnata?)

Stejně rozšířené jsou i důsledky vnitřní parcelace. Vojáci, jejichž snahou je co nejrychleji zabít, bývají často vynikající otcové rodin: příhrádka zvaná „válka“ je u nich zcela oddělena od příhrádky „mír“. A nemusí jít vždycky o válku: často bylo zaznamenáno, jak titíž američtí vojáci, kteří se vylodili v Evropě a projevovali znechucení nad nacistickým antisemitismem, uplatňovali vůči svým vlastním černochům politiku rasové segregace. Francouzi s ústy plnými revolučních ideálů svobody a rovnosti obdařovali své kolonie režimy, v nichž se porobené obyvatelstvo netěšilo jednomu ani druhému. A vím velmi dobře, že můj vlastní život není uchráněn neblahých vlivů parcelování.

Sociální schizofrenie, rozdělení života na dokonale izolované oblasti, představuje v totalitním režimu nástroj sebeobrany pro toho, kdo si ještě uchoval nějaké mravní zásady. Chovám se poslušně a hanebně pouze v určitém pásmu své existence; v těch druhých, pro mě podstatných, zůstávám úctyhodným jedincem. Bez tohoto oddělení bych nedokázal normálně fungovat. Parcelování není podobně jako horečka provázející nemoc samo o sobě zlem, nýbrž obranou proti němu; na druhou stranu však toto zlo umožňuje, popřípadě usnadňuje, a v tomto smyslu je jednou z „všedních nečností“. R. J. Lifton ve své knize o nacistických lékařích věnuje této situaci značnou pozornost, nazývá ji „rozdvojením“ (příhrádek však často bývá víc než dvě) a popisuje nesčetné způsoby, jak si zkompromitovaná osoba dokáže o sobě uchovat dobré mínění: určitou věc neodmítne vykonat, ale jinou už ano, veřejně oddělí od soukromého, veřejný prohrěšek napraví soukromou ctností.

Takhle ovšem nejednají jen nacističtí lékaři, podobně je tomu u všech „profesionálů“ (a každý jsme svým způsobem profesionál), kteří se neřídí stejnými etickými pravidly ve své práci a v ostatním čase; a kteří jsou jako profesionálové schopni přijmout nepřijatelné, přičemž se utěšují, že ve svém druhém životě, v tom „opravdovém“, se chovají slušně. Fyzik podílející se na výrobě jaderných zbraní přesvědčuje sám sebe, že se nedopouští ničeho zlého, protože je přece zároveň dobrým občanem a vzorným manželem; věří na jednotu tam, kde už je bez jeho vědomí rozparcelováno. Když dnes raději zavíráme oči nad hrůzami totalitního světa a myslíme si, že zrůdy, které je zavinily, s námi nemají nic společného, je v tom opět snaha o sebeobranu metodou rozkouskování světa do naprosto izolovaných příhrádek; všichni nebo téměř všichni máme raději pohodlí než pravdu.

Určitá míra parcelace je však pro psychické přežití jedince nezbytná. Každý z nás zná hranice svého konání; ví, že není v jeho silách změnit svět tak, aby vyhovoval jeho představám. Zvolí si tedy oblasti, kam napře své úsilí, a ostatní nechá stranou. I když si připouštím všechnu bídu světa, ve skutečnosti se tím příliš nezabývám, nepomáhám všem žebrákům, které potkám cestou z domu na metro: nepatří do oblastí mého úsilí. Jak určit hranici, za kterou se rozparcelované vidění světa stává proviněním, a dokonce zločinným? Podle souvislostí: například v boji proti chudobě není almužna tím neúčinnějším prostředkem. Ale i tak, že přemýšlíme o tom, jak velké zlo přehlízíme: mučení a smrt nepatří do stejné kategorie jako protivně vmlouvavá reklama nebo glajchšaltování kultury, abychom volili příklady z našeho života.

Vězni v táborech vnímají neblahé důsledky rozparcelovaného vidění světa a slibují si: budeme-li jednoho dne svobodni, „naše činy budou v souladu s našimi myšlenkami.“ (Ginzburgová, II, 86) Milena žádá totéž: „Nedokázala se smířit s propastí mezi slovy a činy.“ (Buber-Neumannová, Milena, 229); a dr. Frankl usly-

šel v táborech „výzvu, abych nepublikoval své myšlenky jen tak, nýbrž abych za ně ručil celým svým životem.“ (167) Tato rozhodnutí vyplývající z odmítnutí rozparcelovaného vnímání světa upozorňují na problém, s nímž jsme se už setkali, když byla řeč o důstojnosti: důsledný soulad mezi myšlenkami a činy nepředstavuje nutně něco dobrého; důsledný nacističtina není lepší než ten, který občas podlehne návalu laskavosti. Rozhodnutí dr. Frankla se mi líbí jen proto, že schvaluji jeho názory; Hitler se možná jednoho dne během svého pobytu ve vězení rozhodl stejně, to mě však nijak netěší: docela by se hodila větší míra rozparcelovanosti, více vlídných chvil, jak na ně vzpomíná Speer. Konečný soud bude i tady záviset na povaze vykonaných činů a vyslovených názorů. Rozparcelované vidění světa je všední nešvar, který může velmi usnadnit vypuštění zla a poněkud zmírnit jeho účinky; samo o sobě však zlem není.